

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ У СИСТЕМІ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Анатолій ПАВАЛЧЕНКО

Copyright © 2005

Постановка суспільної проблеми. Проблеми ціннісних орієнтацій як важливого психологічного конструкта особистості належить одне з провідних місць у дослідженні людської поведінки та її саморегуляції. Цінності зорієнтовують діяльність індивіда, а також істотно впливають на процес становлення особистості. Вони є багатоаспектним психологічним утворенням, яке системно характеризує культурний розвиток людини. Особистісні цінності – це найдієвіший психологічний механізм регуляції поведінки особи, котрий підтверджує усталеність її психічних властивостей.

Ціннісні орієнтації індивіда визначають шлях привласнення духовного потенціалу суспільства, перетворення культурних цінностей у стимули і мотиви поведінки. Особистість як системна структура якостей і рис людини продукується суспільними відносинами, в які вона вступає у процесі власної діяльності і взаємин із довкіллям. Із соціальною природою людської діяльності пов'язаний вплив, зумовлений суспільними нормами, самооцінкою й зустрічною оцінкою кожної особи з боку соціуму.

Мета статті – концептуально обґрунтувати сутність і специфіку функціонування ціннісних орієнтацій особистості і на цьому підґрунті здійснити теоретико-методологічний аналіз основних критеріїв, рівнів та умов оптимального привласнення нею суспільно значущих норм і стандартів поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Інтенсивна соціальна реструктуризація припускає нове осмислення вже наявного досвіду з питань формування позитивних ціннісних уподобань і на їх підґрунті фахових орієнтирів особистості, рівно як передбачає проведення інноваційних досліджень даного процесу. В зв'язку з цим основу пропонованого

пошукування становлять фундаментальні положення гуманітарних і суспільних наук, щонайменше такі методологічні принципи: а) *детермінізму* – причинного зумовлення і закономірної взаємозалежності психологічних явищ, які визначають спрямованість особистості у майбутній професійній діяльності (В. Вундт, Г. Гельмгольц, Ф. Дондерс, І.М. Сеченов); б) *розвитку психіки* – вищих психічних функцій, когнітивної, мотиваційної та аксіопсихологічної сфер людини (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С. Стернберг, У. Найссер, Дж. Рунер, Ф. Хайдер, Дж. Келлі, Г.О. Балл, З.С. Карпенко); в) *єдності свідомості і діяльності* (І. Кант, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, М.Я. Басов, А.В. Петровський); г) *єдності зовнішніх впливів, соціального довкілля і внутрішніх особливостей особистості* (В. Джемс, А. Бандура).

Ключові слова: особистість, свідомість, психосоціальний розвиток, цінності, потреби, мотиви, значення (значущість), смисл, аксіосфера, ціннісні орієнтації, цільові настановлення, ціннісно-орієнтаційна сфера.

1. ЦІННОСТІ ЯК СКЛАДОВА ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ІНДИВІДА

Система ціннісних орієнтацій повно характеризує зрілу особистість, тому що перебуває у центрі змістового відношення “Я – світ” та визначає її потребо-мотиваційний вектор соціальної поведінки і спричиняє ефективність життєдіяльності. Як елемент структури особистості ціннісні орієнтації відображають внутрішню готовність людини до здійснення обраного акту дії, спрямовані на задоволення потреб та інтересів, а тому вказують на страте-

гічні моделі її поведінки.

Кожне суспільство має унікальну ціннісно-орієнтаційну структуру, в якій знаходить відображення самобутність даної культури. Оскільки набір цінностей, котрий привласнює індивід у процесі соціалізації, “транслює” саме суспільство, то дослідження системи ціннісних орієнтацій особистості є особливо актуальною проблемою у ситуації кардинальних соціальних змін, коли має місце певна “розмитість” суспільної ціннісної структури, ослаблюється дія соціальних норм, а у прийнятих соціумом ідеалах з’являються суперечності.

Складний механізм співвідношення соціальних цінностей особистості, зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки визначають виникнення, напрямки і способи здійснення конкретних форм діяльності. Особливу роль тут відіграють цінності, котрі інтеріоризуються у свідомість особистості через сферу сприйняття об’єктивної реальності зовнішнього світу. Прийнято вважати, що розмежовуються не окремі життєві моменти, а цілі загальної спрямованості діяльного ставлення людини до світу і самої себе; саме вони упорядковані в ціннісній ієрархії відповідно до їхньої ролі у становленні і розвитку особистості.

Цінність – будь-який об’єкт (у тому числі ідеальний), що має життєво важливе значення для суб’єкта (індивіда, групи, етносу). В широкому розумінні у ролі цінностей можуть виступати не тільки абстрактні привабливі смисли чи ситуативні вартості, а й конкретні матеріальні блага. Введенню терміна “цінність” людство завдячує І.Канту, який використовував його для позначення загальних нормативів моралі [21].

У більш вузькому значенні прийнято розглядати цінності як духовні ідеї, котрі містяться у поняттях, яким властивий високий ступінь узагальнення. Формуючись у свідомості, саме ці цінності усвідомлюються у процесі освоєння культури. Тут кінцеві уподобання є базовими, або найвищими цінностями, оскільки всі зовнішні уподобання так чи інакше зводяться до внутрішніх, а внутрішні – до остаточних домагань.

Соціальна психологія вивчає проблему ціннісних орієнтацій з точки зору можливості прогнозу суспільної поведінки людей, котрі дотримуються тих чи інших цінностей. Загальна психологія досліджує проблему цін-

нісної регуляції, специфіку її логіки і діючих при цьому психологічних механізмів. Загалом багаточисленні дефініції базових цінностей можна оформити у дві основні парадигми: 1) абстрактно виражені концепції того, що найбільш бажане, емоційно привабливе, спроможне описати ідеальний стан буття людини (свобода, безпека, сенс життя, добробут); 2) конкретні уявлення, які відображають те, настільки емоційно привабливий модус поведінки чи дій (чесний, логічний, акуратний). Воднораз цінності – вагомий аспект мотивації, а ціннісні орієнтації – суб’єктивні концепції цінностей, або атитюдів (соціальних настановлень), котрі посідають одне з провідних положень в ієрархічній структурі регуляції діяльності особистості.

Цінності як одне із центральних особистісних утворень виявляють свідоме ставлення людини до соціальної дійсності й у цій своїй якості визначають широку мотивацію її поведінки та впливають на всі сторони діяльності (Б.Г. Ананьєв, В. Отрут, М. Рокич). Відтак природно, що оволодіння системою цінностей, що характеризується індивідуальнісним наповненням, набуває статусу життєорієнтаційних принципів та настановлень, котрі неподільно пов’язані зі спрямованістю діяльності особистості. З цього приводу С.Л. Рубінштейн зазначав, що діяльність людини стосовно задоволення її безпосередніх життєвих потреб багато в чому спричинена суспільною шкалою цінностей. І це зрозуміло чому, адже у задоволенні особистісних та індивідуальних потреб за посередництвом суспільно-корисного діяння реалізується ставлення індивіда до суспільства і, відповідно, до самого себе як частинки соціуму.

У процесі наукового пошуку вчені намагалися сконструювати натуралістичну систему цінностей, яка могла б спиратися на природу людини, виходячи з основоположних тенденцій становлення і функціонування особистості, враховуючи впливи соціального довкілля та індивідуальні особливості розвитку. Вважається, що цінності притаманні структурі людської конституції та мають біологічну і генетичну основи, однак їх розвиває тільки культура, а тиражує лише цивілізація [15]. Звідси зрозуміло, чому майбутнє людини головно визначається соціальними ідеалами, які продукують прагнення молодих людей не лише здобути високу професійну компетентність, а й повно

самореалізуватися за умов нових економічних, політичних та соціальних відносин.

В науковій літературі існує безліч різних визначень поняття “цінність”. Їх настільки багато, що, на думку Н. Решера [16], бажання різних авторів навести концептуальний порядок у сфері вивчення цінностей є, схоже, єдиною точкою опори для їх вивчення.

Цінності — це ідеї, ідеали, цілі, до яких прагне людина і суспільство. Існують загальнолюдські цінності: *універсальні* (любов, престиж, повага, безпека, знання, гроші, речі, національність, воля, здоров'я), *внутрішньогрупові* (політичні, релігійні), *індивідуальні* (особистісні). Вартості — позитивна якість свідомості особистості, принципів поведінки, котрі скеровують її у повсякденній життєдіяльності. Цінності (так само як і вартості) поєднуються у системи, визначаючи собою певну ієрархічну структуру, що змінюється з віком та обставинами життя. Водночас у свідомості людини існує не більше дюжини цінностей, якими вона може реально керуватися.

Цінності — соціальне поняття, природний об'єкт якого здобуває соціальне значення чи може бути об'єктом діяльності. Не можна протиставляти цінності і поведінку (поведінка відображає цінності і сама становить цінність). Функції цінностей різноманітні: вони є орієнтиром життя людини, тому потрібні для підтримки соціального порядку, діють як механізм соціального контролю, втілюються у ситуативній поведінці і спричиняють виникнення норм та орієнтирів людського життя [11].

Особистість як соціальний феномен є продуктом історичного розвитку суспільства, носієм соціальних властивостей людства. Вона здебільшого розуміється як конкретний індивід, котрий досяг певного рівня розвитку, або як наукова абстракція (теоретичний конструкт), що використовується для розуміння і пояснення соціальних властивостей людини. Відтак особистість — структурно-функціональна модель, за допомогою якої ми намагаємося скласти уявлення про внутрішнє соціальне життя індивіда з образом його родових невід'ємних ознак, а також пояснити і спрогнозувати його поведінку [6].

Цілісність, стабільність особистісної структури конкретної людини визначається багатьма чинниками, серед яких важливе місце поси-

дають спосіб її життя та множина соціальних ситуацій, у котрі вона задіяна. Тому психологічне пізнання конкретної людини, процесу становлення її як особистості завжди організується як культурно-історичний аналіз (Л.С. Віготський), котрий передбачає цілісне біографічне дослідження життєвого шляху персони, її творчості і того впливу, який вона здійснювала на перебіг подій і долі інших людей. Водночас соціально-психологічний аспект розгляду особистості центрується довкола поняття про соціальний потенціал людини, де критерієм останнього є міра сприяння розвитку духовних сил і здібностей інших, рівень самореалізації та актуалізації їхніх природних творчих можливостей.

Структура особистості як соціального феномена може бути охарактеризована через її стрижневі властивості, котрі виокремлюються як найголовніші у масовій свідомості певної культури, нації. Дані базові властивості свідчать про наявність загальнопсихологічних закономірностей регуляції поведінки людей різних культур та цивілізаційних уподобань. Тоді структурними одиницями особистості, що дають змогу простежувати й аналізувати усі види діяльності людини, пояснювати зміну її внутрішніх психологічних спонукань, є щонайперше цінності, настановлення, норми.

Цінності і норми становлять єдину систему, що регулює поведінку людей і соціальних груп у суспільстві. Ціннісно-нормативна система являє собою орієнтир при виборі способу дій, перевіряє і відбирає ідеали, вибудовує цілі, утримує способи їх досягнення. Отож, цінності і норми є складовою свідомості як окремої людини, так і суспільної свідомості та культури загалом. Цінності — це переважно соціологічне поняття, що набуває психологічного сенсу у зв'язку з аналізом мотивів і вчинків окремої особистості. Як стверджували У. Томас і Ф. Знанецький, цінності — природний об'єкт, що у дійсності здобуває соціальне значення і може бути об'єктом діяльності. Відтак цінності — основа і буття, і людського світу культури. Вони життєво необхідні для розвитку і підтримки соціального порядку, хоча найчастіше це абстрактні ідеали, тобто уявлення людини про ідеальні способи поведінки й прикінцеві цілі. Звідси природно, що цінності співвідносяться з ідеями, значущими об'єктами і цілями; вони

здебільшого бажані, а їх досягнення позитивно санкціонується соціумом. Коли відомо, яким ідеям служить людина, можна відповісти на запитання, саме *заради чого* вона поводить себе так чи інакше. Норми переважно асоціюються зі способами досягнення цілей, шаблонами взаємодії і відповідають на запитання “як потрібно поводитись?”. І все ж норми як соціальні правила інколи відіграють роль упредметнених цінностей (наприклад, норми милосердя).

У нашому теоретичному дослідженні здійснена спроба розглянути і зіставити позиції різних авторів, які стосуються проблеми цінностей, а також реалізоване намагання системно висвітлити питання ціннісних орієнтацій та уявлень студентської молоді, передусім у проєкції на принципи організації її власного життя і зміст подальшої практичної спеціалізованої діяльності.

Більшість авторів виділяють дві найважливіші характеристики цінностей: 1) значущість (В. Тугаринов, Л. Архангельський, І.Т. Фролов, Я. Щепанський, Н. Наумова); 2) характер, який є вторинним, або похідним від людського буття (Л. Фролович, Л.І. Архангельський, О. Здравомислов, В. Отрут, С.Л. Рубінштейн). Крім того, можна виділити особливості дослідження цінностей у предметному форматі різних наук. Так для філософського дослідження притаманні: 1) глобальність, а також 2) розгляд цінностей у різних контекстах – історичному, культурному; тоді як для соціального й особливо соціально-психологічного дослідження типовими можна назвати: а) прагнення чітко розмежувати поняття “цінність”, “потреба”, “ціль”, “норма”, “ціннісні орієнтації” і т.п., б) спроби класифікувати цінності на різних підставах (Л. Косова, І.М. Попова, Н. Лапін, М. Рокич, Ш. Шварц), в) виділення психологічної структури власне цінностей особистості.

Формування особистісної ціннісної структури індивіда є найважливішим чинником процесу соціалізації, за допомогою якого людина стає повноправним членом суспільства в усій повноті соціальних взаємин. Тому система особистісних цінностей формується у процесі практичного опанування індивідом змісту суспільних вартостей, об’єктивованих у здобутках матеріальної і духовної культури. Ось чому для особистісних цінностей властива висока

усвідомлюваність, вони формовивляються у свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій і є важливим механізмом соціальної регуляції взаємовідносин суб’єктивного довкілля і поведінки окремого індивіда.

В. Отрут запропонував диспозиційну концепцію соціальної регуляції поведінки індивіда. Головна її ідея полягає в тому, що будь-якій людині притаманна складна система різних диспозиційних утворень, що організовані ієрархічно та регулюють її поведінку і діяльність. Кожен рівень цієї системи містить три компоненти: а) потреби, класифіковані з погляду задіяння індивіда до різних сфер соціальної діяльності; б) ситуації, в яких діє індивід і які співвідносяться з його певними потребами; в) диспозиційне утворення, що регулює поведінку і діяльність індивіда. Система ціннісних орієнтацій формується тільки на вищому рівні розвитку особистості, регулює її поведінку і діяльність у найбільш значущих ситуаціях соціальної активності, в яких виявляється її ставлення до цілей життєдіяльності і засобів задоволення обраних цілей.

Багато дослідників приділяли значну увагу проблемі сформованості в індивіда системи його ціннісних орієнтацій. Так, наприклад, Л. Кольберг досліджував стадії морального розвитку особистості і пов’язував їх зі стадіями розумового розвитку, встановлених Ж. Піаже. П. Якобсон, виділяючи психологічні аспекти дозрівання людини й досліджуючи критерії її соціальної зрілості, обґрунтовував важливу роль динамічних зрушень у ядрі особистості, пов’язаних з відкриттям і привласненням цінностей, норм, вимог, законів і правил суспільства.

Найбільш цікавим з погляду формування системи ціннісних орієнтацій особистості є старший підлітковий і юнацький вік, коли соціальний розвиток головно організується під час навчання у вищих закладах освіти. Особливу значущість тут набуває специфічна ситуація вітакультурного розвитку. Зокрема, саме у цьому віці починає окреслюватися стійке коло інтересів, що є психологічною базою ціннісних орієнтацій підлітків. Відбувається переключення інтересів із приватного і конкретного на відсторонене і загальне, спостерігається зростання зацікавленості світоглядними питаннями, релігією, мораллю й етикою, нарешті самоплекається мотивація до власних психоло-

гічних переживань і хвилювань інших людей. Найчастіше період переходу від підліткового до юнацького віку припадає на старші класи школи і перші курси університетів, тому “соціальний стрибок” від дитинства до дорослості завжди пов’язаний з актуалізацією потреби у самовизначенні, вибором життєвого шляху після закінчення школи.

Найважливішими детермінантами процесу формування особистості, що регулюють процес його суб’єктивного задіяння у соціум і персоніфікований зміст системи ціннісних орієнтацій, є потреба у спілкуванні і потреба у відокремленні. Спілкування у цей період набуває специфічних рис, тому що розширюється життєвий простір контактних груп, у які входить особа, зростає вибірковість соціальної взаємодії, що виявляється, зокрема, у чіткій диференціації груп-комунікацій на товариські (з досить широким складом членів та обмеженою інтенсивністю спілкування усередині них) і дружні (з якими особа ідентифікує себе і які вона прагне використовувати як стандарт для самооцінки і як конкретне джерело цінностей). Природно, що Л.І. Божович, І.С. Кон, А.В. Мудрик пов’язують перехід від підліткового до раннього юнацького віку з різкою зміною внутрішньої позиції, суть якої полягає в тім, що орієнтація на майбутнє стає основною спрямованістю особистості.

Під відокремленням А.В.Мудрик розуміє внутрішнє виділення себе із соціуму, до якого належить людина, що є наслідком досягнення нею певного рівня самосвідомості. Як поза процесом спілкування неможливе привласнення суспільного досвіду, так і без процесу відокремлення нездійсненне його ґрунтовне особистісне освоєння. Спілкування сприяє зануренню особистості у соціум, у конкретну групу, що надає їй відчуття власної захищеності, причетності до життя гурту, почуття емоційного благополуччя і стійкості, значення яких особливо цінне для студентства, тому що саме в цьому віці зростає роль розуміння, співпереживання, емоційного контакту в спілкуванні. Отож відокремлення особистості дає змогу їй персоніфікувати себе, усвідомити власну індивідуальність.

І.С. Кон вважає головним психологічним надбанням ранньої юності відкриття свого внутрішнього світу, усвідомлення своєї уні-

кальності, неповторності і несхожості на інших. Це відкриття безпосередньо пов’язане з відокремленням особистості і переживається нею як ціннісне настановлення [5].

Отже, формування системи ціннісних орієнтацій особистості є предметом пильної уваги дослідників і різноаспектного наукового вивчення. При цьому особливе значення при вартісно-орієнтаційному становленні особи належить студентським рокам, тобто тому періоду онтогенезу, коли відбувається сенситивний розвиток ціннісних орієнтацій особистості, що забезпечує їхнє функціонування як особливої системи, котра справляє визначальний вплив на її спрямованість та активну соціальну позицію й у такий спосіб спричинює належну продуктивність професійного майбутнього.

Для глибокого і всебічного аналізу ціннісно-орієнтаційної сфери будь-якої діяльності (професійного становлення шляхом навчання) потрібно насамперед уточнити суть і зміст базових понять. Так, під діяльністю розуміємо специфічну людську форму активного відношення/ставлення до навколишнього світу, зміст якої утворюють процеси його доцільної зміни і перетворення [19; 23]. Будь-яка діяльність містить предмет, мотив, ціль, засіб, результат і сам процес діяння, котрий свідчить про її усвідомлення. Якщо підставою діяльності є свідомо сформульована ціль, то підґрунтя самої мети знаходиться у сфері людських мотивів, ідеалів, атитюдів, ціннісних орієнтацій.

Існують різноманітні класифікації форм діяльності: матеріальна (практична) і духовна (теоретична), виробнича, соціальна тощо. Важливе місце в ієрархії різновидів діяльності посідає навчальна діяльність студентів, що зумовлено її особливою соціальною значущістю. З погляду творчої ролі діяльності у соціальному розвитку студента особливе значення має розподіл її на: а) репродуктивну (спрямовану на одержання уже відомого результату відомими засобами) та б) продуктивну, творчу, котра пов’язана із суб’єктивним продукуванням нових цілей і відповідних засобів та способів їх досягнення.

На всіх етапах навчально-практична діяльність студентів щодо привласнення умінь і навичок професійної компетентності неподільно пов’язана з теоретичною, мисленнєвою. Тому діяльність – це єдність двох її сторін –

суб'єктивної й об'єктивної. Першу становить людина як суб'єкт з її мотивами, знаннями, навичками, мисленням, нарешті діями та операціями, другу – сукупність освітніх ситуацій, що забезпечують задіяння кожного учасника навчання у продуктивну взаємодію з довкіллям і виокремлюються як предмети, засоби і результати діяльності. При цьому очевидно, що зміна суспільної організації життя призводить до зміни особистості, стимулює її розвиток як суб'єкта діяльності, збагачує мотиваційну, емоційну та ціннісно-смыслову сфери актуального профдіяння. Тоді останнє стає “предметною цінністю”, об'єктом ціннісного ставлення й оцінюється з позицій добра чи зла, припустимого чи забороненого, справедливого чи несправедливого і т. п.

Водночас способи і критерії, на підставі яких виробляються самі процедури оцінювання діяльності, закріплюються в суспільній свідомості і культурі (установки й оцінки, імперативи і заборони, цілі і проекти, відображені у формі нормативних уявлень) та відіграють роль орієнтирів життєдіяльності суспільства. Саме у ціннісних категоріях виражені граничні орієнтації знань, інтересів і переваг різних націй, етносів, груп, особистостей. Кожне конкретне суспільство може характеризуватися специфічним набором та ієрархією цінностей, система яких становить найвищий рівень соціальної регуляції. У ній зафіксовані ті критерії соціального визнання, на основі яких розгортаються більш конкретні і спеціалізовані системи нормативного впливу на свідомість студента, за що несуть відповідальність суспільні інститути і власні цілеспрямовані дії навколишніх. Тому привласнення системи цінностей окремою особистістю – одна з вирішальних умов її успішної соціалізації і підтримки норм моральності у суспільстві.

2. ТРАНСФОРМАЦІЯ ВАРТОСТЕЙ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

В духовному світі людини її цінності організовані системно, хоча й мають різний рівень прояву в практичній діяльності та характеризуються різною значущістю для самої людини, що спричинено середовищем її безпосереднього існування та індивідуальними особливостями

і характеристиками розвитку. Групові цінності пов'язані з колективною діяльністю, єдиними цілями, груповою самосвідомістю, переживаннями і почуттями, які виникають на основі взаємодії індивіда з найближчим оточенням. Індивідуальні та групові цінності можуть співпадати, взаємопосилюватися і водночас спроможні перебувати у конфлікті, частково нейтралізуючи внутрішню дію супротивних.

Традиційною класифікацією цінностей у вітчизняній психології є їх розподіл на: 1) загальнолюдські; 2) загальносоціальні; 3) соціально-групові; 4) особистісно-індивідуальні [1; 10; 19]. Також існує розподіл цінностей на: а) наявні, тобто актуальні, які мають місце у процесі формування і розвитку особистості й відіграють істотну роль у її повсякденному житті; б) потенційні, себто ті, потреба в досягненні котрих ще існує. У цьому, на наш погляд, полягають труднощі у психологічному дослідженні цінностей: як перейти від вивчення бажаних і схвалюваних суспільством ідеалів і цілей до реальних – тих, котрі відображаються у свідомості особистості й у подальшому структуруються у певну систему ціннісних орієнтацій?

Інший вимір даної класифікації спостерігається в розподілі цінностей на: а) природні – об'єктивно існуючі, незалежні від людського загалу і б) соціальні – зумовлені суспільним характером життя людини. Прикладною класифікацією цінностей є їх розподіл на матеріальні, що пов'язані із задоволенням практичних потреб у зв'язку з інстинктивними прагненнями, природними потягами особи, і духовні, які породжують, розвивають, а в подальшому й характеризують запити людей стосовно вищих форм особистісної свідомості (свобода, істина, добро, краса, совість, моральність).

Людині, крім давно відомих предметно-практичного і пізнавального споглядання світу, притаманне ще й ціннісне ставлення до об'єктивної реальності, що є аналогом категорій цінностей. Г. Олпорт у зв'язку з цим класифікував цінності на: 1) теоретичні, 2) соціальні, 3) політичні, 4) релігійні, 5) естетичні, 6) економічні. У його теорії є конфліктні цінності, які, своєю чергою, можуть бути джерелом розвитку [26].

Увага та дії людини, спрямовані на об'єкти зовнішнього світу, у співвідношенні з власним духовним життям, індивідуальними внутрішніми переживаннями породжують систему

загальнолюдських норм її суспільної свідомості. Ставлення суб'єкта до дійсності та її оцінка знаходять прояв в активному, цілеспрямованому характері людської діяльності. Існуючи об'єктивно, цінність підлягає оцінці з боку соціального суб'єкта, де знання про вартісний об'єкт підпорядковується знанням про ставлення до нього. Тільки визнані цінності спроможні виконувати свою найважливішу функцію – бути орієнтиром поведінки.

Сучасна психологія розрізняє два класи цінностей – цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні). Найважливішими є термінальні цінності, тобто основоположні цілі людини, котрі відображають довгострокову життєву перспективу, визначають сенс її життя, вказують, що для неї є надважливим і надзвичайним.

Термінальні цінності варті того, щоб кожен громадянин спромігся досягти їх як кінцеву мету індивідуального існування. Інструментальні, до яких відносяться, наприклад, моральні цінності і вартості компетенції, виступають у ролі переконань, котрі із загальноприйнятого та особистісного поглядів є найефективнішими в аспекті переваг образу соціально значущої людської діяльності над індивідуалістичним, егоїстичним. З функціоналістської позиції інструментальні цінності активізуються як критерії чи стандарти при оцінці і виборі лише модуса поведінки, а термінальні – при оцінці і виборі як цілей діяльності, так і можливих способів їх досягнення. Отож, виходячи з ціннісного підходу до вивчення особливостей формування свідомості особистості, всі явища дійсності, у тому числі і вчинки людей, можна подати у вигляді набору цінностей, котрі відображають суб'єктивну оцінку особою цих явищ з огляду на їхню потребу та вагомість у задоволенні її інтересів.

Узагальнюючи вищенаведені факти прояву цінностей особистості у суспільному житті, слід зазначити їх визначальну необхідність в аспектах формування адекватних, соціально визнаних поведінкових реакцій як найважливішого утворення у сфері становлення свідомості особистості, а відтак і саморегуляції її діяльності. Система визнаних цінностей зорієнтовує світоглядні погляди, переконання і судження у річище гуманізованого ставлення до довкілля, сприяє найефективнішому розвитку

і самовдосконаленню особистості. Ось чому прояв позитивно спрямованих цінностей посідає одне з провідних місць у поведінці людини, є її найістотнішим орієнтиром у міжособових відносинах.

Цінності відображають вищий рівень людських потреб. Тому особистісні, індивідуальні потреби, набуваючи суспільної значущості й усвідомлюючись особистістю, перетворюються у цінності та регулюють соціальну поведінку людини. Водночас саме через сталу систему цінностей відбувається суб'єктивізація відношень з навколишнім середовищем і суспільним докільям та ефективно задіяння особистості у сферу багатоаспектної взаємодії з ними. Дані психологічні утворення призводять до перебудови всієї структури особистості, змінюючи систему її ставлень до своєї діяльності та до самої себе. Сформовані ідеали, почуття, суспільні прагнення, соціальні оцінки та інтереси у своїй гармонійності впорядковують спрямованість особистості навколо ціннісно-сислової сфери.

Привласнені цінності і норми поведінки проявляються у взаємовідносинах людини з довкіллям у процесі її адаптації та інтеграції із соціумом. Сучасними науковцями адаптація розглядається переважно як пасивне пристосування до соціального довкілля і його вимог з перевагою соціально-психологічних моментів [15; 20]. Інтеграція обіймає соціальні аспекти життя і співвідноситься з активною взаємодією індивіда із середовищем, яка передбачає свідомий вибір альтернатив і готовність змінити ситуацію, якщо в цьому є потреба. Умовою успішної інтеграції тут постає адекватне розуміння особистістю суспільної значущості і відповідної важливості певних дій, вчинків і діяльнісних операцій, котрі спрямовані на благо людства.

Провідну роль у формуванні цінностей відіграє міжособистісне спілкування, яке задає тон у визначенні основних ліній розвитку моральних, духовних і матеріальних цінностей. Утверджується критеріальне спілкування, яке проявляється у відборі співбесідників, форм комунікації, видів поведінки, що базуються на інтересах, уподобаннях, бажаннях. Особою вибирається еталон та похідні взірці для наслідування, що визначає зміст цінностей та їх прояв у життєдіяльності. Адекватно сформовані цінності стосовно середовища існування збільшують групову та соціальну активність

індивіда, що дає змогу правильно організувати, сприяти і корегувати загально значущі види його діяльності.

Ціннісні орієнтації – основні форми функціонування цінностей, що характеризують момент переходу останніх у діяльність. На засадах цінностей виникають індивідуальні установки персони, що так само мають складну ієрархічну структуру. Як елемент внутрішньої організації особистості, установки відображають діалектичну єдність загального, особливого та індивідуального в думках, почуттях, поведінковій практиці. На основі теорії установки Д. Узнадзе Ш. Надирашвілі запропонував ідею трирівневої регуляції психічної активності людини. Її вищий рівень – вольова активність – регулюється цілковито цінностями індивіда.

Висновок про вирішальну роль цінностей у саморегуляції поведінки підтверджений і соціологічними дослідженнями, проведеними під керівництвом В.О. Ядова [27]. Цей учений виділяє чотири рівні регуляції соціальної поведінки, що, зі свого боку, співпадають з диспозиційною концепцією регуляції соціальної активності особистості В. Отрута та Д.М. Узнадзе: 1) елементарні фіксовані настановлення (виникають на основі вітальних потреб у звичних ситуаціях і регулюють елементарні реакції суб'єкта); 2) атитюди (формується на підґрунті потреби людини у спілкуванні в малій групі); 3) базові соціальні настановлення – суспільно спрямований інтерес особистості щодо конкретної сфери активності; 4) ціннісні орієнтації особистості, котрі реалізуються у її поведінці в найбільш значущих ситуаціях та обставинах [14; 26].

Загалом управління поведінкою людини здійснюється на двох рівнях: а) на базі свідомості з допомогою системи цінностей та настановлень, б) на рівні несвідомого завдяки системі фіксованих стереотипів. Разом з тим людина вважає абсолютною, найголовнішою цінністю власного життя ту потребу, бажання задоволити яку домінує в даний момент часу. Ця цінність або життєва мета справді існує і культивується у специфічному просторі культури окремого суспільства й підпорядковується індивідуальним особливостям громадян. Звідси спрямованість особистості – це сукупність домінуючих у внутрішньому світі людини соціальних настановлень і цінностей, яка визначає головну лінію її пове-

дінки, діяльності, спілкування і вчинання. За даних умов дії людини зорієнтовані на досягнення конструктивних, позитивних результатів взаємодії з актуальним довкіллям.

Вищі ціннісні уявлення мають яскраво виражену синтетичну природу, інтегруючи в собі і етично-моральні, й естетичні, і раціонально-логічні компоненти. Саме на вищих рівнях цінності формовиявляються як судження та ідеали особистості, життєві позиції та цілі діяльності, а тому набувають логічного завершення та усвідомлення смислу (у т.ч. сенсу) буття в цілому.

Ціннісні настановлення зорієтовують особистість стосовно законів, правил і норм певної культури, оскільки цінності є еталоном оцінки предметів, об'єктів, вчинків інших людей, суспільних процесів і власних актів поведінки. У такий спосіб цінності виражають і розкривають внутрішній світ особистості, виконують регулювальну, організаційну, спрямовувальну функції в розгортанні її діяльності.

Особистість виділяє характерну для неї систему духовних цінностей, яка відрізняється від змісту духовного світу інших соціальних груп. Тоді всі загальні ціннісні уявлення умовно можна розділити на чотири підсистеми: а) духовні цінності загальнолюдського характеру; б) духовні цінності, котрі відображають загальні інтереси і прагнення громадян нашого суспільства; в) духовні цінності, зумовлені конкретною діяльністю; г) духовні цінності індивідуально-особистісного гатунку. Іншими словами, зміст поняття “духовні цінності” становлять ті логічні образи свідомості чи світогляду, котрі є стійким відображенням процесів практичної діяльності, об'єктивного світу і мають ціннісне наповнення [8; 14].

Звідси окреслимо зміст значущих духовних цінностей, які спричиняють істотний вплив на формування духовного образу людини. Методологічними підставами розгляду тут можуть бути такі вимоги щодо змісту саме цього класу цінностей: 1) його найперспективніше розкривати згідно з вимогами однієї класифікації; 2) його доцільно розглядати у співвідношенні із загальногромадянськими нормативами і на цьому підґрунті виділяти найбільш значущі елементи духовних цінностей; 3) його важливо аналізувати у єдності сучасного їхнього стану і прогнозованого розвитку.

Отже, по-перше, формування духовних цінностей протікає під впливом розгалуженої системи протиріч; по-друге, основною суперечністю досліджуваного процесу є невідповідність між змістом сформованої раніше системи духовних цінностей і нагальною потребою їхнього відновлення, формування нових, професійно значущих; по-третє, не правомірно зводити всю систему протиріч формування духовних цінностей до одного концептуального чи практичного знаменника; по-четверте, на певному етапі формування зазначених цінностей є не тільки внутрішні, а й зовнішні суперечності, які можуть ситуативно відігравати провідну роль, що особливо важливо мати на увазі керівникам пошукової діяльності студентів.

Проблема сенсу життя людини у тій чи іншій формі та з різним ступенем гостроти і проблематичності постає перед кожним індивідом. Він може на час забути про неї, занурюючись у проблеми і турботи сьогодення, вирішувати ситуативні завдання, однак виключити її назавжди зі сфери своєї свідомості неспроможний. Прагнення наповнити своє життя змістом – це невід’ємна, суто людська властивість особистості [28].

Термін “формування” здебільшого вживається стосовно виховання людини як найширше поняття. Він відображає процес, котрий відбувається насамперед під впливом самого способу життя людей. Однак разом із впливом об’єктивних умов формування припускає і цілеспрямоване виховання і самовиховання під дією суб’єктивних чинників. Окремі вчені виділяють у формуванні цінностей практичний аспект, розуміючи під ним дослідження сукупності засобів особистісного утвердження значущих ціннісних нормативів. Потреби, інтереси й інші цінності, будучи результатом діяльності суспільної й індивідуальної свідомості, відображають матеріально-економічну та інші сторони реального самозреалізування суб’єктів. У духовних цінностях безпосередньо та опосередковано присутні процеси і явища основних сфер життєдіяльності нашого суспільства, що наповнюються постійними змінами чи відносною стійкістю. Водночас позитивні і негативні явища громадського життя характеризують несталу динаміку формування професійної спрямованості студентів.

Другий аспект полягає у наявності суб’єктивного підґрунтя при переході від однієї сис-

теми духовних цінностей до іншої. Не можна розраховувати на те, що з нинішніх умов, скажімо, основна частина студентів зможе відразу перемінити систему цінностей недавнього минулого на нову систему. До того ж процесу формування певних форм діяльності притаманні внутрішні і зовнішні суперечності, що є дієвим джерелом особистісного розвитку. До внутрішніх варто віднести ті, які фіксують дилеми між рівнями формування цінностей, стихійними і свідомими процесами, особистісними і суспільними потребами та інтересами, а до зовнішніх – протиріччя між досліджуваним процесом і становленням спонукальних мотивів інших суспільних угруповань (наприклад, студентства), розвитком таких сегментів суспільної свідомості, як настрої, соціальні почуття, думки, традиції тощо, нарешті між “суміжними” спричинювальними процесами формування, функціонування, реалізації тієї чи іншої діяльності.

Потрібно також враховувати розвиток самого механізму формування професійної спрямованості, мінливість його соціальних та індивідуально-психологічних засад. Поведінка, яка залежить від цінностей уже в процесі формування, виконує певні функції, котрі слугують становленню фахової та особистої спрямованості людини. Загалом спонукальні мотиви розвиваються під впливом різних об’єктивних і суб’єктивних чинників. До перших належать, по-перше, сукупність усіх суспільних, насамперед матеріально-економічних, відносин, що вирішальною мірою зумовлюють соціальні властивості особистості; по-друге, соціальне довкілля і характер життєдіяльності; по-третє, вплив духовної культури конкретного соціуму, рівень розвитку суспільної свідомості, способи її зв’язку і взаємодії зі свідомістю самої людини та її духовними процесами. Формування професійної спрямованості залежать і від інших суб’єктивних чинників – розумової та соціальної зрілості особистості, здатностей до освоєння цінностей духовної культури, конструктивності критичного осмислення ситуації, а також від досконалості моральної свідомості особи та гармонійності системи її ціннісних орієнтацій.

Процес формування духовних цінностей є безупинним і характеризується не завжди постійним зростанням якісних і кількісних

параметрів, придбанням нових показників. Духовні цінності утворюються на основі вже сформованої раніше системи ментальних вартостей, що може мати як позитивне, так і негативне спрямування. На її розвиток безпосередній вплив справляють також знання і досвід споживання психодуховних форм, набутих у родині, школі, навчальному закладі, трудовому колективі.

Специфіка формування духовних цінностей за сучасних умов, суперечливість даного процесу пов'язані з негативними тенденціями у розвитку суспільної свідомості молоді. Тому доречно проаналізувати суперечливий стан формування мотивів професійної діяльності у ракурсі змісту системи цінностей студентства. Справді, виділення вартісних суперечностей досліджуваного процесу вимагає їхньої класифікації для використання у відповідній практиці діяльності суб'єктів. При цьому очевидно, що "живі протиріччя" у багато разів багатші, різнобічніші, змістовніші, ніж вони сприймаються нашою свідомістю. Але потрібно не тільки констатувати їх наявність у процесі формування професійної спрямованості, а ще й аналізувати їх, пояснювати походження і тенденції визрівання, шукати найбільш оптимальні і своєчасні способи їхнього здолання.

Отже, формування ціннісних орієнтацій, що проектується в діяльність, протікає під впливом розгалуженої системи суперечностей. Основними суперечностями досліджуваного процесу є невідповідність між змістом сформованої раніше системи світоглядних поглядів і потребою їхнього відновлення, формування нових. При цьому зводити всю систему суперечностей при формуванні цінностей особистості до однієї з них, нехай навіть основної, як і в будь-якому процесі, неправильно: у кожній конкретній ситуації та чи інша група суперечностей має свою домінантність. На певному етапі формування профспрямованості студентів не тільки внутрішні, а й зовнішні суперечності можуть відігравати провідну роль, що особливо важливо мати на увазі педагогічному колективу ВНЗ, який готує майбутнього спеціаліста.

Формування і функціонування професійної спрямованості пов'язане з конкретною реалізацією її потенціалу на практиці. Воно зумовлене попередніми етапами і зорієнтоване на

розвиток стійких, зрілих потреб, інтересів відповідно до конкретних суспільних вимог. Ось чому потрібна підвищена увага викладачів до ціннісно-сміслового змісту духовного життя студентів, не збільшення обсягу навчальної інформації, а її ціннісне зацентрування. Саме за цих умов відбувається процес отримання особистісних знань: вони перетворюються у переконання і ціннісні орієнтації, реалізуються в діях і вчинках особистості. Сформовані раніше стилі поведінки здобувають нову якість під впливом цілеспрямованого педагогічного процесу, а також у результаті самовиховання. Критерієм зрілих потреб, інтересів і цінностей виступає усвідомлення особистістю своєї професійної значущості і суспільної корисності.

Не заперечуючи очевидності і сили впливу різних чинників соціальної природи на розвиток особистості, формування її ціннісно-нормативної сфери, асоціально налаштовані дослідники розглядали вплив на індивіда як тиск, до якого він з більшим чи меншим успіхом пристосовується, тобто підкоряється, адаптується, приборкує, обходить і т. п. Характер цього впливу завжди маніпулятивний: порушення вимог і заборон Супер-Его відображається у почутті страху, провини і сорому (за З. Фройдом); невміння належним чином реагувати на стимули одержує від суспільства негативне підкріплення (за Б. Скіннером); перекручування спонтанного розвитку організму порушують його аутентичність і внутрішню гармонію (за К. Роджерсом). Відтак у концепціях різних авторів констатується взаємозалежність і зв'язок особистісного та суспільного чинників у формуванні гуманістично неадекватної ціннісно-орієнтаційної сфери людини. Звідси головне правило конкретного дидактико-навчального впливу: він покликаний підкріплювати істинні уподобання і домагання особистості для оптимальної реалізації людського потенціалу кожного в суспільно значущих формах і видах діяльності.

Не вдаючись до аналізу соціально-ідеологічних коренів цієї панівної парадигми Заходу, відзначимо її очевидний зв'язок із протестантською етикою опори на себе і культу індивідуального успіху. Природно, що надособистісні цінності проявляються "за межами особистості" та, існуючи лише в індивідуальному психічному житті, можуть виконувати тільки

функцію об'єкта відносин, а цінності, котрі відрізняються “від індивідуальної оцінки” (К. Роджерс, Г. Олпорт), формовиявляються як утворення індивідуально-персонологічної природи, а тому не мають ніяких коренів і відповідностей у соціальній реальності.

У радянській психології, навпаки, панувала пансоціальність, тобто тенденція зведення процесу становлення особистості до її “формування” у форматі соціальних матриць. Цінності розумілися як утворення соціальні – *par excellence*, при цьому механізм регулювальної дії соціальних цінностей і норм на діяльність індивіда вбачався прямим. Звісно й соціальна регуляція поведінки розглядалася як зовнішня щодо особистості, а внутрішньоособистісні структури і механізми трактувалися як соціальні регулятори, що “перенесені всередину” індивіда, тобто сутнісно мовилося про ту ж зовнішню маніпуляцію, але добровільно і некритично прийняту.

Таким чином, в асоціальній парадигмі соціальне з'являється як зовнішнє (далеке Я) – об'єкт боротьби, а у пансоціальній – як внутрішнє (невіддільне від Я), тобто об'єкт ототожнення. В обох парадигмах споглядається наявність розмежування (відчуження) індивідуального і соціального, внутрішнього і зовнішнього, а також слабкий зв'язок психології і наук про суспільство. Міждисциплінарність, без якої серйозне дослідження проблеми цінностей неможливе, виявляється в таких підходах нереалізованою.

Окремі концепції, в яких співвідношення індивіда і соціуму розглядалося у більш конструктивному концептуальному форматі (К.Г. Юнг, Л.С. Виготський, Дж. Мід), виникли ще в 20–30-і роки минулого століття, але тоді вони не зробили більш-менш помітного впливу на “парадигму відчуження” ні у її асоціальному варіанті, ні у пансоціальному. З початку 70-х років у психології особистості й індивідуальності з'явилися нові тенденції, суть яких полягає у переході до уявлень про опосередкований характер соціальної регуляції індивідуальної поведінки, у розгортанні досліджень внутрішньоособистісних механізмів, котрі опосередковують цю регуляцію, у зміщені акцентів із соціальної реальності на індивідуальну (за умов ослаблення і, нарешті, практично повного припинення ідеологічного контролю).

Нова, більш адекватна парадигма, для якої цілком придатним є поняття “культурно-історична психологія” [4], припускає, що людина не тільки споконвічно знаходиться у соціокультурному оточенні, а й будує себе з нього як з будівельного матеріалу. Культура і суспільство – це не просто зовнішні умови, а ще й матеріал індивідуального розвитку, що полягає в їхньому присвоєнні, перетворенні у власне надбання, в елементи внутрішньої організації особистості. Не варто говорити, що це не механічний, а складно опосередкований процес, котрий утворюється з різноманітних трансформацій. Тільки за такого трактування поняття цінності може знайти своє місце у психології і, більше того, виявитися незамінним для розуміння ключових механізмів соціалізації особистості.

Проаналізувавши різні тлумачення і визначення цінностей, що пропонувалися у філософії, соціології, етиці і психології, є підстави віднести це поняття до трьох різних груп явищ і сформулювати уявлення про три універсальні форми існування цінностей: 1) *суспільні ідеали* – вироблені суспільною свідомістю і присутні в ньому узагальнені уявлення про досконалість у різних сферах громадянського життя, 2) *предметне втілення* цих ідеалів у діяннях чи здобутках конкретних людей і 3) *мотиваційні структури особистості* (“моделі належного”), котрі спонукають її до предметного втілення у своїй поведінці і діяльності суспільних ціннісних ідеалів (О.М. Леонтьєв [7]).

Всі ці три форми наявності цінностей переходять одна в іншу. Спрощено ці переходи можна подати у такий спосіб: суспільні ідеали освоюються особистістю і як моделі належного спонукають її діяльну активність, у процесі якої відбувається предметне втілення цих моделей; далі предметно втілені цінності, зі свого боку, стають дієвим підґрунтям для формування суспільних ідеалів; даний процес здійснює рух-поступ цінностей за нескінченною спіраллю. Однак вживані нами поняття “громадянське життя”, “суспільна свідомість”, “суспільні ідеали” відносяться не до одного недиференційованого “суспільства”, а до всіх соціальних груп, які утворюють те чи інше соціальне оточення.

Кожній природній соціальній групі притаманні психологічні феномени і прояви, суб'єкт

яких – група в цілому, а не її члени та їх взаємодії між собою. До числа даних феноменів можна віднести суспільну свідомість (К. Маркс), суспільне несвідоме (Е. Фромм), соціальний характер (Е. Фромм), колективні уявлення, соціетальну психіку (О.А. Донченко), психокультуру (А.В. Фурман), характерні для групи норми, ритуали, традиції, а також цінності як концентрований вияв досвіду життєдіяльності конкретної соціальної спільноти. Ці феномени притаманні соціальній групі чи спільності як колективному чи сукупному суб'єкту, котрий є споконвічним і справжнім активатором усіх форм діяльності (особливо предметно-практичної). Лише занурюючись в усе різноманіття колективних видів діяльності, індивід здобуває форму суб'єктності, форму активного і свідомого джерелавитоку своєї індивідуальної діяльності (В.В. Давидов [13, с. 85]).

Розгляду соціальної групи як єдиного сукупного суб'єкта в різних аспектах присвячені роботи Г.М. Андрєєвої (1977), О.І. Донцова [6] В.О. Лекторського (1980), В.М. Цапкіна (1994) та ін. За такого багатаспектного підходу в багатьох видах і формах діяльності індивід постає не як ізольована одиниця, а як представник тієї чи іншої соціальної групи – родини, трудового колективу, професійної корпорації, нації, етнокультурної спільності, демографічної когорти, спираючись у багатьох випадках не тільки і не стільки на індивідуальний, скільки на груповий досвід і групові регулятори поведінки, привласнені під час соціалізації. Одночасна причетність особи до великої кількості соціальних груп різного масштабу і рангу багатосторонньо опосередковує його відносини зі світом. Інтенсивність цього задіяння може бути різною: від суто формальної приналежності та орієнтації до повного прийняття групових норм, цінностей, ритуалів, що призводить до їхньої асиміляції у вигляді інтеріоризованих механізмів регуляції діяльності особистості. Якісний аспект зазначеної причетності індивіда виражається змістом поняття “соціальна ідентичність особистості”.

Соціальна ідентичність характеризує те, членом яких соціальних груп індивід відчуває себе, стосовно яких груп він себе визначає і, відповідно, які групи є для нього референт-

ними. Відомий тест “Хто я?” (М. Кун, Т. Макпартленд) дає змогу виносити судження про соціальну ідентичність людини за її самоописами: “особа” означає ідентичність з людством у цілому, “чоловік”, “батько” – із сімейною групою, “психолог” – із професійним співтовариством, “православний” – з релігійною спільністю, “інтелігент” – із соціально-світоглядним загалом, “службовець” – із соціально-економічним прошарком, “філателіст” – із групою за інтересами тощо. Ідентифікація індивіда з тією чи іншою соціальною групою чи спільністю феноменологічно виступає як асиміляція ним колективного досвіду і колективної психології цієї групи, найбільш концентрованим вираженням яких і є групові цінності, суспільні орієнтири поведінки і діяльності.

Функціональна роль цінностей безпосередньо пов'язана із самим фактом життя людини в суспільстві. На питання: “Чому існують цінності?” – визнаний фахівець із цієї проблеми К. Клакхон відповідає: “Тому що без них життя суспільства було б неможливе; функціонування соціальної системи не могло б зберігати спрямованість на досягнення групових цілей; індивіди не могли б одержати від інших те, що їм потрібно в ракурсі особистих та емоційних відносин; вони б також не відчували у собі необхідної міри порядку і єдності цілей” [29, с. 400]. Механізм становлення особистісних відносин уже давно був описаний у поняттях інтеріоризації особистістю соціальних цінностей (О.І. Донцов). Окремі автори, такі, скажімо, як Б.І. Додонов, Є.О. Кюрегян, відзначають, що усвідомлення певного предмета як суспільної цінності передуює перетворенню його в особистісну цінність, котра є регулятором індивідуальної поведінки. “Переймаючи від навколишніх людей погляд на щось як на цінність, гідну того, щоб на неї орієнтуватися у своїй поведінці і діяльності, людина може тим самим закладати у собі підвалини потреб, яких раніше в неї не було” (Б.І. Додонов [7 с. 12]).

Однак аж ніяк не всі соціальні цінності – усвідомлювані і навіть визнані індивідом – реально асимілюються ним і стають особистісними. Усвідомлення і позитивного ставлення до будь-якої вартості явно недостатньо і, більше того, почасти й не потрібно. Необхідна умова цієї трансформації – практичне задіяння

суб'єкта в колективну діяльність, спрямовану на реалізацію відповідної цінності. У зв'язку з цим Є.О. Арутюнян відзначає, що проміжною ланкою, котра опосередковує цей процес, є система цінностей референтної для індивіда малої групи. Можна припустити, що привласнення особою цінностей великих соціальних груп завжди опосередковано цінностями малих для неї груп. Тому неабияк важливо саме у студентському колективі організувати таку систему співбуття, котра б надавала можливість кожному члену групи перейматися суспільно важливими інтересами, законами і нормами поведінки, соціально корисною діяльністю.

У підлітковому віці, коли оформлюються більш-менш стійкі компанії однолітків, вони стають другим, альтернативним каналом освоєння цінностей. Цим, зокрема, пояснюється можливість відтворення в суспільстві антигуманних й антигромадянських цінностей. Якщо девіантна група стає для індивіда референтною, то цінності більш широкого, "нормативного" загалу, у тому числі й загальнолюдські, сприймаються через формат вартостей референтної малої групи, а не навпаки.

Співвідношення цінностей суспільства та уподобань окремих індивідів нерідко описується як взаємодія ціннісного інваріанта і його варіантів, що виражаються не завжди в адекватних, соціально прийнятних формах поведінки (І.Б. Блауберг, Є.Г. Юдін). Важливе уточнення вносить у це розуміння Ю.М. Жуков, який вказує, що цінності особистості, так само як і цінності групи, – це не просто варіант, а скоріше конкретизація цінностей суспільства. Близького погляду дотримується К. Клакхон. Не розглядаючи соціальні цінності як принципово первинні, він проте виділяє клас особистісних цінностей, що є не чим іншим, як індивідуальною видозміною групових або універсальних вартостей. Дані ціннісні орієнтири, не будучи індивідуально-специфічними, різняться інтерпретацією їхнього змісту і розміщенням акцентів, що проявляються у певних видах діяльності. "Немає двох індивідів у тому самому суспільстві, котрі мали б однакові цінності. Кожен десь щось додасть, десь щось зменшить, на одному зробить більш сильний акцент, аніж більшість навколишніх, а на іншому – більш слабкий" [29, с. 416].

Отже, особистісні цінності є генетично похідними від цінностей соціальних груп різного масштабу. Селекція, привласнення й асиміляція індивідом соціальних цінностей опосередковуються його соціальною ідентичністю і цінностями референтних для нього малих контактних груп, що можуть бути як каталізатором, так і бар'єром до освоєння цінностей великих соціальних інститутів, у тому числі й загальнолюдських нормативів. Особистісні цінності формовиявляються як внутрішні носії соціальної регуляції, котрі укорінені у структурі особистості.

3. ЗВ'ЯЗОК ЦІНІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ІЗ СТАНОВЛЕННЯМ ЦІЛЮВИХ НАСТАНОВЛЕНЬ ОСОБИСТОСТІ

У соціальному плані моральні орієнтири людей у процесі навчання у ВНЗ єдині, тотожні, неподільні з моральними процесами, які протікають у суспільстві. Тут важливим структурним елементом діяльності є мета, під якою розуміється ідеальний образ бажаного майбутнього результату. В освітній діяльності перед студентами ставиться не одна, а комплекс цілей, що мають важливе значення у формуванні світоглядних принципів їхньої майбутньої професійної спрямованості. Реалізація цілей цієї діяльності здійснюється за допомогою засобів, а її мета і засоби знаходяться в діалектичній єдності. Тому освітня діяльність стосовно своїх результатів має певну специфіку.

У психології розроблена цілісна система уявлень про мотиваційну та ціннісно-орієнтаційну сфери професійної діяльності. Так, на думку окремих фахівців (М.С. Маркова [18]), орієнтація на профдіяльність передбачає такі структурні елементи: 1) професійне покликання – потяг до певної професії, який спирається на знання про її призначення; 2) професійні наміри – усвідомлене ставлення до певного виду профдіяльності; 3) ціннісні орієнтації у професійній діяльності – вироблені суспільством і прийняті особистістю підстави для оцінки призначення її праці, обрання системи духовних цінностей, правил фахової етики; 4) мотиви професійної діяльності, внутрішні спонукання, котрі визначають спрямованість активності людини у її професійній поведінці в цілому й орієнтують на різні

сторони фахового діяння; 5) професійні домагання – прагнення досягти результату, деякого рівня професійної компетентності, котре визначає сама людина, знаючи свої попередні досягнення; 6) професійні очікування – уявні сподівання про свої можливі успіхи, відносини з колегами та ін. [18, с. 24].

Усі зазначені й інші спонукальні орієнтири діяльності знаходяться у складному співвідношенні між собою, що й зумовлює суперечливість професійних устремлінь фахівця. Наприклад, можуть мати місце високі домагання при недостатній мотивації і перекручених ціннісних орієнтаціях. Поряд зі змістовними характеристиками професійні мотиви, очікування та орієнтири мають певні динамічні параметри, серед котрих можна виділити такі властивості: стійкість як тривалість збереження мотивів через якийсь час і в різних ситуаціях; інтенсивність як сила виразності спонукань; тривалість як лонгітюдний вибір подальшої діяльності на великий проміжок часу; переключення як легкість переходу від одного спонукування до іншого; широта як розповсюдження на різну кількість об'єктів, сторін праці; емоційне забарвлення позитивної чи негативної модальності.

Уявлення про ціннісно-орієнтаційну основу професійного розвитку дозволяють кожному фахівцю задуматися над тим, що спонукає його до такого роду занять, чи реалістичні його цілі, чи справжніми цінностями він керується. Водночас зрозуміло, що ціннісні орієнтації, котрі впливають на професійну діяльність, не однакові на різних стадіях професіоналізації. Так, на стадії вибору професії формується інтерес до змісту майбутньої діяльності, прийняття її значущості, відбувається усвідомлення фахового покликання, виникає прагнення увійти у певну професійну спільноту і зреалізувати власні домагання. На стадії професійного навчання розгортається адаптація як пристосування особистості до професії, відбувається уточнення своїх професійних домагань, проходить прийняття ролі професіонала. На стадії практичного оволодіння професією поглиблюється адаптація, корегуються професійні мотиви і цілі, стають стабільними установки щодо оволодіння високими нормами і зразками фахової майстерності, виникає відчуття самореалізації особистості у праці. На стадії розквіту профдіяльності зміцнюються

мотиви індивідуального внеску до фаху і в професійну творчість, стабілізується перевага конструктивного мотивування, котре орієнтує людину на створення нового в даній галузі діяльності. На стадії відходу від професії спостерігається тенденція до самореалізації особистості в нових формах діяльності, з'являються специфічні ціннісні настановлення.

Зміни у системі цінностей можуть відбуватися за механізмом “зверху вниз” (через усвідомлення людиною бажаних для суспільства еталонів поведінки) і “знизу вгору” (через залучення особи до різних видів реальної діяльності, під час якої, при взаємодії з іншими людьми, практично освоюються і змінюються цінності і цілі вітакультурного практикування).

Ціннісні орієнтації як предмет психологічного дослідження і діагностики психічних властивостей та якостей особистості постають на перетині двох предметних сфер: мотиваційної сфери, з одного боку, і світоглядних структур свідомості – з іншого. Значущість даного психологічного утворення полягає у беззаперечній залежності поведінкових реакцій від атитюдів, цільових настановлень людини. Ціннісні орієнтації відображають фундаментальні суспільні інтереси особистості, а також власні потреби і тим самим визначають її соціальну позицію, світобачення, світосприймання, моральні принципи і світогляд загалом.

Для з'ясування змісту мотиваційної сфери професійної діяльності зупинимося на уточненні її сутності. Мотиви (від латинського *moveo* – рухаю) – те, що спонукує діяльність людини, заради чого вона відбувається [2; 5]. У сучасній психології термін “мотив” застосовується для позначення різних явищ і станів, котрі викликають активність суб'єкта. До основних мотивів відносяться потреби, інтереси, потяги й емоції, цілі й установки, ідеали і цінності, смисложиттєві орієнтації. Водночас мотивація – процес спонукування людини до здійснення тих чи інших дій, вчинків, який вимагає аналізу й оцінки альтернатив, вибору і прийняття рішень. Мотивацію, як відомо, часто зіставляють з діяльністю в цілому, а мотиви – з окремими діями. Важливим внеском у розвиток вчення про мотиви була розробка ідей про їх суб'єктивно-об'єктивну природу: поняття про “спонукальну силу”

речей (К. Левін), про незалежність мотивів людини від елементарних біологічних потреб (Г. Олпорт) і про “ідеаторний”, усвідомлюваний характер мотивів, які виражають систему життєвих цінностей людини (Нюттен) [14; 21]. Відомо також, що будь-яка цінність є певним чином мотиваційним спонуканням, котре опосередковується потребою і сукупністю дій, спрямованих на задоволення цієї потреби. Специфіка предметів і засобів задоволення потреб вимагає сутнісно розрізняти навчальну і професійну види мотивації, що є передумовою формування зрілих, суспільно значущих ціннісних орієнтацій особистості.

У вітчизняній психології проблема професійної орієнтації розробляється у зв'язку з дослідженням структури людської діяльності і свідомості. У фахових настановленнях та домаганнях конкретизуються, упредметнюються потреби, які не тільки визначають діяльність особи, а й змінюються і збагачуються разом із трансформацією, розширенням і задоволенням відповідними способами певного кола інтересів студентів. Розвиток життєвих і професійних орієнтирів збагачує і закономірно перебудовує емоційну, мотиваційну і когнітивну сфери особистості. Даний постулат треба враховувати у психолого-педагогічній роботі зі студентським колективом [2; 19]. Адже професійне спрямування особистості студента підпорядковане конкретним результатам і цілям, при досягненні котрих він стає справжнім кваліфікованим працівником окремої галузі суспільно-корисної діяльності.

Мотиваційно-смілова сфера діяльності — це складна система взаємозалежних компонентів, що знаходяться в ієрархічній супідрядності. До основних належать: потреби, інтереси, цілі, ідеали, цінності, життєві орієнтири. Їхня реалізація має як загальні, так і специфічні риси, котрі вимагають докладної характеристики.

Передумовою виникнення певних типів поведінки людини, джерелом її діяльності є потреба. Здійснення діяльності контролюється шляхом порівняння досягнутих проміжних і підсумкових результатів з тим, що було задалегідь запрограмоване. Задоволення потреби знімає мотиваційне напруження і, викликаючи позитивну емоцію, “затверджує” даний вид діяльності, долучаючи його у фонд

“корисних дій”. Незадоволення потреби викликає негативну емоцію, посилення мотиваційного напруження і водночас активізує пошукову діяльність. Отож потреби — це нестаток чого-небудь необхідного для підтримки життєдіяльності організму, особистості, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішня детермінанта активності [3; 19].

Суб'єктами потреб можуть бути суспільство в цілому, соціальна група, окрема людина як індивід. Відповідно виділяють суспільні (соціальні) та індивідуальні (особисті) потреби. Між ними, як відомо, існує взаємний, але неоднозначний взаємозв'язок. В особистих потребах відбивається сприйнята й усвідомлена індивідом частина суспільних домагань, останні з яких є інтегрованим вираженням соціально значущих цінностей. Соціальні потреби трансформуються в особисті та конкретизуються у персоніфікованій діяльності. Тому чим повніші особисті потреби членів соціальної спільноти, тим різноманітніша, складніша й ефективніша діяльність людини, яка приносить користь соціуму. Отож саме існування конкретних видів діяльності як соціальних цінностей і компонентів етнонаціональної культури визначається в розвитку суспільства функціонуванням соціальних потреб. Пізнані і прийняті індивідом як особисті, осмислені ним у зв'язку з наявними схильностями й інтересами, ці потреби зумовлюють особистісну спрямованість студента на оволодіння діяльністю — і навчальною, і професійною.

В науці існує класифікація потреб, в якій виділяються три вихідні групи — біологічні, соціальні й ідеальні [7]. Біологічні (вітальні) потреби покликані забезпечити індивідуальне і видове існування людини. Вони породжують безліч матеріальних квазіпотреб — у їжі, одязі, житлі; у техніці, необхідній для виробництва матеріальних благ; у засобах захисту від шкідливих впливів. До біологічних також належить потреба економії сил, яка спонукає людину до пошуку найкоротшого, найлегшого і найпростішого шляху в досягненні власних цілей. До соціальних відносять потреби приналежності до соціальної групи, в якій людина посідає певне місце, користується прихильністю й увагою довкілля, виступає об'єктом любові і поваги. Ідеальні містять у собі потреби пізнання навколишнього світу в його окремих

подробицях і свого місця в ньому, змісту і призначення свого існування на Землі.

Біологічні, соціальні й ідеальні (когнітивні) потреби, своєю чергою, поділяються на два різновиди – збереження і розвитку. Перші задовольняються в межах норм, а другі перевищують норми. В ідеальних потребах норма – реально досягнуте знання, сходинка на шляху нескінченного пізнання. Потреби пізнання задовольняють наука і мистецтво, причому їхнє походження із загального джерела поєднує їх, уподібнює одне одному. Наука виразно тяжіє до кількісного аналізу досліджуваних явищ, що відрізняє її від мистецтва, котре відтворює якісну картину цілісного в унікальній єдності світу.

Для того щоб потреба трансформувалася в дію доречно її озброїти відповідними способами і засобами. Відсутність у суб'єкта такої потреби при досить сильних соціальній і пізнавальній потребах призведуть до дилетантизму і некомпетентності, до невдач у майбутній професійній діяльності, прирікаючи людину на хронічне відчуття неповноцінності.

Також існує дворівнева класифікація потреб, що утверджує вітальні і соціальні нестатки у життєдіяльності людини. Але вітальність і соціальність настільки переплетені, що їх важко розмежувати. Можна говорити лише про перевагу в певній потребі тієї чи іншої сторони. З певним ступенем умовності доцільно розділити їх на біологічні, біосоціальні, соціобіологічні та суто соціальні [4; 10]. Біологічні потреби – продовжити життя і рід – притаманні всім живим істотам, в їх основі перебувають інстинкт видового і родового самозбереження. Звичайно, ця потреба в людини соціалізована. Біосоціальні – ті, у підґрунті яких знаходяться біологічні потреби, але вони більшою мірою суспільно зорієнтовані (потреба в їжі, житлі тощо). До соціобіологічних можна віднести потреби, котрі, хоча і зберігають біологічне підґрунтя, але їхньою головною метою є соціальний розвиток і процвітання. До них можна віднести потреби в любові, пізнанні, спілкуванні, активній і конструктивній діяльності, завдяки реалізації яких людина і стала розумною істотою. Соціальні потреби (власне людські, які не мають аналогу у світі тварин) – самопізнання, самосвідомість як у розумінні тілесному, так і духовному; це – реалізація

природних і творчих потенціалів, досягнення певного рівня самодостатності особи.

Всі потреби традиційно розподіляються на дві групи – матеріальні і духовні. Матеріальні виражають нестаток людини в їжі, житлі, одязі і т. п. Якщо вони не задоволені, то людина не зможе існувати фізично. Їх неповне чи нерегулярне задоволення позначається на настроях людей, на їхній працездатності. Духовні потреби – це прагнення людини до пізнання навколишнього світу, до самореалізування у суспільно значущій праці, спілкуванні з іншими людьми, визнанні, прихильності і підтримці, культурі відносин. Якщо вони систематично не задовольняються, то людина фізично продовжує існувати, але втрачає свій людський вигляд. Зрозуміло, що у поведінці кожного, звичайно, сполучаються різні духовні і матеріальні спонуки.

Потреби людини ієрархічно скомпоновані, тобто організовані як певна субпідрядна схема. Ієрархія індивідуальних потреб утверджує основну відмінну рису особистості – її спрямованість. Але, не зважаючи на значне розмаїття цих потреб, можна виокремити основну схему особистісних потреб. Так, усі окреслені рівні потреб взаємозалежні, регуляція людської поведінки одночасно взаємодіє з усіма рівнями, відбувається так звана “наскрізна регуляція”, пов'язана із різнорівневою взаємодією. Депривація однієї з потреб призводить до деформації життєдіяльності особистості в цілому.

Ієрархія особистих потреб видозмінюється з розвитком особистості, вищі її рівні “визрівають” лише до моменту досягнення індивідом психологічної зрілості. Вони, особливо потреби в самореалізації, самовдосконаленні, починають відігравати системотворчу роль у структурі потреб, що є основою виникнення довершеної ціннісно-орієнтаційної системи особистості, її успішної соціалізації.

У соціалізованій персоні існує потреба в самооцінці, у розумінні самої себе, змісту власного існування. Це має велике значення для її адаптації до навколишнього середовища, інтеграції власних якостей і властивостей у суспільно значуще русло. Фахівці, які досліджують базові потреби, котрі лежать у підґрунті мотиваційно-орієнтаційної та ціннісної сфер діяльності, пропонують наступну класифікацію

(засновану на ієрархічній моделі потреб А. Маслоу): фізіологічні або базові потреби; потреби безпеки і захисту; потреби приналежності, любові; потреби самоповаги та прийняття іншими; потреби самоактуалізації, особистого вдосконалення. Названі потреби людини вроджені і згодом “соціалізуються”, організуються у внутрішньому світі особи у системні рівневі сегменти. В різних життєвих ситуаціях утворюється своя система домінування, ієрархії. Розвиток особистості є перетворенням потреб від фізіологічних до самоактуалізаційних. Такий рух-поступ за ієрархією потреб створює індивідуальність: чим вище людина знаходиться на сходинках потреб, тим більш вона самостверджується.

Відповідно до концепції мотивації В. Врума усвідомлення потреб та інтенсивність мотивації через їх наявність сприяє формотворенню поведінки людини, котра характеризується такими моментами: самооцінкою результатів поведінки; ступенем її впевненості у тому, що ця поведінка призведе до бажаного результату; очікуваннями – особистісною оцінкою досягнення бажаного після виконання певних дій.

Розвиток – це актуалізація, розгортання особистісного потенціалу. Психіка “людини самозреалізованої” – це єдність свідомого і несвідомого, хоча й при визначальній ролі свідомості. Особистість – складна динамічна сукупність раціонального й ірраціонального. Але ірраціональні процеси не є домінуючими. Самоактуалізація – процес раціонального прийняття рішень і прагнення проявити та

реалізувати весь свій потенціал й водночас визнання себе таким, який є. Вона передбачає самокритичність до своїх недоліків, включаючи власну фізіологічну природу, але за умов конструктивного сприйняття себе.

Існує певна типологія поведінки, зумовлена системою ціннісних орієнтацій особистості. В основі першого типу головним чином лежить прагнення задовольнити існуючий внутрішній дефіцит вимогами оточення. Це стиль життя, інтегрований у свідомості для зниження напруження, підтримки рівноваги з довкіллям. Другий тип життя – це посилений ривок, коли людина використовує на повну силу всі свої задатки, схильності та здібності; тоді вона більш зібрана, безпосередня, відкрита для переживань.

Потреби – явище об’єктно-суб’єктне, вони визначені, надані людині соціальними відносинами, тоді як мотив – явище суто суб’єктивне, “моє” і нічье більше. Цінності – психологічне утворення, яке об’єднує в собі об’єктивні, суб’єктивні і соціальні чинники діяльності (*див, табл.*).

З поданої таблиці можна зробити неоднозначний висновок про те, що потреби й особистісні цінності – не те саме. З огляду на що, у структурі мотивації і значеннєвої регуляції діяльності (перше варто розглядати як окремий випадок другого) потреби й особистісні цінності – це не однорідні поняття. Тому закономірно порушити питання про їхнє співвідношення як джерел мотивації в диференціальному і генетичному аспектах.

Для нормального соціального функціонування потрібне входження людини в діяль-

Таблиця

Розбіжності між потребами й особистісними цінностями за системою показників

Показник	Потреби	Особистісні цінності
Джерело	Індивідуальні відносини зі світом	Коллективний досвід соціальної спільноти
Відносна значущість і спонукальна сила	Постійно змінюються	Незмінні
Залежність від моменту	Сильна	Відсутня
Суб’єктивна локалізація	„Всередині”	„Ззовні”
Характер впливу	„Штовхають”	„Притягають”
Спрямованість	На бажаний стан	У бажаному напрямку
Насичення і дезактуалізація	Тимчасово можливі	Неможливі
Форма репрезентації	Зв’язку з об’єктивними умовами життя	Ідеал („модель належного”)
Критерії необхідності	Індивідуальні	Соціальні (загальні)

ність, у якій вона знаходила б зміст і смислове значення свого існування. Звідси випливає потреба у праці, творчості, в якій розкривалися б основні здібності, таланти особи. Відсутність цієї фундаментальної людської потреби — основний показник соціальної деформації особистості. З іншого боку, якщо органічні потреби людини виникають поза спеціальним формувальним впливом, то соціальні утворюються лише у процесі настановчого виховання.

Наступною ланкою ціннісно-орієнтаційної сфери людської діяльності є інтерес, під яким розуміється реальна причина соціальних дій, подій, здійснень, що постає за безпосередніми спонуканнями — мотивами, помислами, ідеями, намірами індивідів, котрі беруть участь у цих діях, від імені соціальних груп, організацій, класів [3; 25]. Інтерес — феномен, властивий тільки людям. І саме як усвідомлення потреби він є безпосередньою причиною людських дій — індивідуальних і групових. Інтерес — це завжди вибіркоче ставлення до предметів і явищ як результат розуміння їхнього значення й емоційного переживання значущих ситуацій. Загалом інтереси визначаються генеральною спрямованістю особистості. Вони зумовлені її приналежністю до певної соціальної групи, ситуативно спричинені системою її потреб, хоча зв'язок інтересів з потребами має не прямолінійний характер.

Інтереси можуть бути позитивними і негативними. Вони не тільки стимулюють людину до діяльності, а й самі формуються в ній. Наявність певних інтересів у студентів є сприятливою передумовою їхньої майбутньої професійної діяльності, розвитку здібностей, успішного навчання та самореалізації у подальшому професійному житті.

Наступною ланкою в усвідомленні потреб, інтересів і стимулів є мета (ціль). Ціль — один з елементів поведінки і свідомої діяльності людини, що характеризує передбачення в мисленні результату діяльності і шляхів його реалізації за допомогою певних засобів. Мета — спосіб інтеграції різних дій у деяку послідовність чи систему. Аналіз цілеспрямованої діяльності припускає виявлення невідповідності між наявною ситуацією і метою. Тому здійснення мети — це процес подолання особистістю цієї невідповідності.

Цілепокладання виділяє щонайперше суспільну людину як суб'єкта дії. А ціннісні

орієнтації є базовою основою цілепокладання особистості і в проєктивному варіанті — випереджувальним відображенням дійсності. Крім того, цілепокладання специфічне на різних стадіях становлення професіоналізму (Ю.М. Швалб). Відтак цілі, які постають перед людиною, переслідуються нею у діях. Тоді вона занурюється в діяльність, виражає її загальну спрямованість як самотутня особистість. А якщо знати спрямованість, то можна точно передбачати окремі вчинки майбутніх професійних психологів та їхню життєву лінію в цілому.

4. ЦІННОСТІ І ПОТРЕБИ У СТРУКТУРІ МОТИВАЦІЇ І ЗНАЧЕННЕВОЇ РЕГУЛЯЦІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

У літературі можна виділити три основних варіанти розуміння психологічної природи індивідуальних цінностей, або сформованої системи ціннісних орієнтацій особистості. Перший з них — трактування цінності поряд з такими поняттями як думка, уявлення чи переконання (В. Брожик, О.О. Ручка, Рокіч, В. Schloeder). Цінності, що так розуміються, не володіють самостійною мотиваційно-спонукальною силою, черпаючи її з якихось інших джерел. Інше інтерпретування розглядає індивідуальні цінності або ціннісні орієнтації як різновид чи аналог соціальних установок (відносин) чи інтересів (В. Отрут, Морріс, Шпрангер). У такому розумінні їм приписується спрямовальна чи системно-структурувальна функція, до якої зводиться ефект ціннісної регуляції. Нарешті, третій підхід зближає їх з поняттями потреби і мотиву, підкреслюючи їх реальну спонукальну, стимулювальну силу (Ф.Є. Василюк, Г.Г. Дилигенський, Б.І. Додонов, Ю.М. Жуков, Ю.О. Шерковін, А. Маслов).

Перше трактування цінностей виходить з описаної вище асоціальної парадигми, котра ототожнює соціальну, і в тому числі ціннісну, регуляцію із зовнішніми вимогами, які більш-менш рефлексуються індивідом і конфронтуються його внутрішнім езоповим спонуканням, якщо останні взагалі приймаються в розрахунок. Друге витлумачення більш продуктивне, зважаючи на практичне значення даної парадигми в освітньому процесі: воно успадкувало від вивчення соціальних настановлень проблему

розбіжності між декларуванням цінностей і реальним їх проявом у життєдіяльності особистості (В. Брожик, О.І. Донцов, О.І. Зотова, М.І. Бобнева, М.Б. Кунявський, І.М. Попова). Крім того, розгляд цінностей і настановлень як однопорядкових утворень суперечить уявленню про особливий статус, місце і роль ціннісних орієнтацій у людському житті, характерних як для повсякденної свідомої регуляції поведінки певної особи, так і для проблеми функціонування значущих, позитивних цінностей у суспільстві в цілому (О.М. Леонтьєв [17]). Найбільшим пояснювальним потенціалом володіє, на наш погляд, третій підхід, що ставить поняття “цінність” в один ряд з поняттями “потреба” і “мотив”, а ціннісні орієнтації індивіда розміщує на перетині когнітивної та мотиваційної сфери особистості.

Осмыслити це співвідношення допомагає дворівнева модель мотивації, запропонована О.Ю. Патяєвою [20]. Розглянувши цілу низку сучасних підходів до розуміння структури мотивації, авторка констатує функціонування двох рівнів мотиваційних утворень. До одного рівня відносяться конкретно-ситуативні мотиваційні утворення, еквівалентні елементам одиничної діяльності (О.М. Леонтьєв), а до другого неситуативні, стійкі, узагальнені. Останні спонукають діяльність не безпосередньо, а беруть участь у породженні конкретно-ситуативних мотивів. Водночас О.Ю. Патяєва виділяє два види впливів стійких мотиваційних структур на виникнення і функціонування конкретно-ситуативних мотивів. Перший вид – ситуативна конкретизація, наприклад, пізнавальної потреби в мотиві вступити у певний ВНЗ чи естетичної потреби в мотиві сходити до театру; другий – це “зсув” конкретної діяльності відповідно до окремих стійких принципів поведінки: скажімо, прояв у різних ситуаціях і, відповідно, в різних мотивах стійкої схильності до ризику чи високого рівня домагань або конформності, чи, навпаки, нетерпимості до недоліків. Критерієм, що дає змогу віднести ці особистісні тенденції до класу стійких мотиваційних структур, є те, що вони проявляються не тільки у процесі здійснення тієї чи іншої діяльності, а вже на етапі народження конкретно-ситуативних мотивів відображаються у їхній структурі і значеннєвій характеристиці. Фактологічно

такий самий же поділ представлений у тривірневій схемі структури мотивації О.Г. Асмолова, котрий розрізняє джерела мотивації, детермінанти спрямованості діяльності в конкретній ситуації і регулятори протікання останньої [4]. Перші два рівні концептуально збігаються з виділеними О.Ю. Патяєвою.

За функціональним місцем і роллю у структурі мотивації особистісні цінності досить очевидним чином відносяться до класу описаних О.Ю. Патяєвою стійких мотиваційних утворень чи джерел мотивації. За О.Г. Асмоловим, їхня вмотивувальна дія не обмежується конкретною діяльністю, окремою ситуацією; вони співвідносяться з життєдіяльністю людини в цілому і мають високий ступінь стабільності; а зміна у системі цінностей є надзвичайною, кризовою подією у житті особистості.

Потреби також характеризуються транситуативністю і стійкістю, здійснюють на конкретну діяльність “мотивотворчі” і “зміщувальні” впливи. Під функціональним кутом зору особистісні цінності і потреби виявляються нерозрізненими. Ймовірно, у цьому полягає одна з об’єктивних причин того, що поняттю “цінність” у психології дотепер не вдалося затвердитися у самостійному категоріальному статусі. Виникає питання: чи можна дійсно звести особистісні цінності та орієнтири діяльності до різновиду чи форми прояву потреб, адже між ними є розбіжності настільки істотні, що поняттю “потреба” доведеться поділити з особистісними цінностями функцію стійких джерел мотивації? У зв’язку з відповіддю звернемося до феноменології потреб, уподобань, принципів життя, намірів та особистісних ціннісних орієнтацій у своєму аналітичному намаганні виділити й описати основні розбіжності між ними.

Потреби є формою безпосередніх життєвих відносин індивіда зі світом (Д.О. Леонтьєв). Вони діють “тут і тепер”, відображуючи актуальний стан цих динамічних і постійно мінливих відносин. При цьому спонукальні і смислотворчі процеси, які беруть початок від потягів і потреб суб’єкта, уможливають динаміку самого життя, актуальні вимоги поточного моменту, що пред’являє людині її життєвий світ. Особистісні цінності – це “консервовані” відносини зі світом, узагальнені і перероблені сукупним досвідом соціальної

групи, котрі й перетворюються в ціннісні орієнтації індивіда. Вони асимілюються у структуру особистості, як це було описано вище, і надалі у своєму функціонуванні практично не залежать від ситуативних чинників. Через потреби людина переживає свої відносини зі світом “один на один”, через цінності вона відчуває свою приналежність до соціального цілого; у своїх потребах особа самотня, у ціннісних орієнтаціях, навпаки, завжди не одна. Якщо потреби являють собою у структурі мотивації живе, динамічне, ситуативно мінливе, то цінності – стабільне, „вічне”, що не залежить від зовнішніх обставин, себто абсолютне.

К. Клакхон характеризує ціннісні орієнтації як “аспект мотивації, що співвідноситься з особистими чи культурними стандартами, не пов’язаними винятково з актуальним напруженням чи ситуацією” [29, с. 425]. Відповідно до спонукальної сили потреб постійно змінюється їхня системна дія, що характеризується “динамічною ієрархічністю”. Ієрархія особистісних цінностей – незмінна, її видозміна, як зазначалося, – це криза у розвитку особистості.

Інша група розбіжностей між потребами й особистісними цінностями пов’язана з характером їх мотивотворчих впливів [17]. Цінності здебільшого сприймаються як щось зовнішнє, тобто те, що стосується світу. Якщо регульовальна дія потреб виявляється в досягненні певного цільового стану, у вимогах принципу досяжного, то регульовальна ціннісних орієнтацій – у визначенні вектора діяльності, спрямованого в нескінченність. Діяльність може відповідати чи не відповідати цьому вектору, але вона не закінчується при досягненні конкретної мети, а веде далі до нових звершень. У цьому контексті й треба розглядати форму переживання і суб’єктивної репрезентації потреб та особистісних цінностей. Потреби (не похідні від них ситуативні мотиви, а потреби самі собою) безпосередньо переживаються як зв’язки зі світом, постають як взаємозалежності, нестатки чи бажання, напруження чи спокуса, котрі вимагають якихось зусиль, спрямованих у світ, щоб адаптуватися до даних станів чи, навпаки, пристосувати світ до своїх бажань.

На противагу сказаному цінності переживаються як ідеали – кінцеві орієнтири бажаного стану справ. При цьому варто враховувати

дві обставини. По-перше, якщо потреби переживаються як втілення власного індивідуального бажання, то цінності – як “об’єктивно” бажане положення речей. К. Клакхон із цього приводу розрізняє бажане і небажане, тобто те, перевага чого обґрунтована з погляду особистих чи суспільних стандартів. Критерії бажаності визначаються тут сумісністю настановлень зі стратегічними цілями і спрямованістю розвитку як особистості, так і соціальних груп і соціокультурних систем. По-друге, ціннісні ідеали не обов’язково усвідомлюються; усвідомленість не є сутнісною ознакою особистісної цінності. Сама людина може взагалі не усвідомлювати, чи здійснює вона ціннісне ставлення до дійсності, і якщо так, то яке. Діяльна ж сила останнього від цього не втрається. Тому точніше було б замість слова “ідеал”, що описує особистісну цінність з боку її суб’єктивної феноменальної репрезентації, скористатися поняттям “модель належного” або “бажаного” за аналогією з поняттям “модель майбутнього”. Загалом М.О. Бернштейн ввів це поняття для позначення того факту, що людський мозок відображає не тільки події сьогодення і минулого, а й ситуацію майбутнього, причому останню в двох різних формах – прогнозу і програмування майбутнього. Так була виявлена фізіологічна реальність “моделей майбутнього”, що дозволяє й нам говорити про “модель бажаного” чи “моделі належного” щодо форм існування особистісних цінностей у структурі особистості.

Для адекватного розуміння проблеми особистісного самовизначення важливою є така теза: ступінь розвитку особистості – це рівень ціннісно-сміслового спричинення, існування у світі змістів і цінностей. Як указують Б.В. Зейгарник і Б.С. Братусь, для особистості “основна площина поступу – морально-ціннісна” [9, с. 122]. Такий погляд на психологічну специфіку самовизначення поділяє й М.Р. Гінзбург [15]. Стверджується, що перший момент – це сфера змістів і цінностей, у якій і відбувається взаємодія особистості і суспільства; образно кажучи ці цінності і змісти є мовою цієї взаємодії. Другий важливий момент – провідна роль ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. Домагання в реалізації цінностей закріплює єдність і самототожність особистості, надовго визначаючи собою її головні характеристики

– людський стрижень, мораль і моральність [16]. Цінність знаходиться особистістю, оскільки “іншого способу оперувати нею, крім її цілісного особистісного переживання, не існує” [28, с. 16]. Відтак відкриття цінності тотожне віднаходженню особистості самої себе. Нарешті третій момент стосується виділених Б.В. Зейгарник і Б.С. Братусем функцій значенневих утворень, а саме створення еталона, образу майбутнього й оцінка діяльності за моральними критеріями.

Ціннісні орієнтації – це елементи структури особистості, що характеризують змістовну сторону її спрямованості. У формі вартісних орієнтацій у результаті віднаходження цінностей фіксується істотне, найважливіше для людини. Воднораз ці орієнтації – стійкі інваріантні утворення (складові) моральної свідомості – основоположні його ідеї, поняття, “ціннісні блоки”, значенневі компоненти світогляду, що виражають суть моральності людини, а відтак і загальні культурно-історичні умови та перспективи особистісного зростання. Зміст їх мінливий і плинний, а система-дія організовується як “компактна” програма життєдіяльності і служить підставою для реалізації певної моделі особистості. Тією сферою, де соціальне переходить в особистісне й особистісне стає соціальним, де відбувається обмін індивідуальними ціннісними розбіжностями, є спілкування та педагогічний процес [14].

Цінність як вчинкова дія – один з основних механізмів взаємодії людини і суспільства, особистості і культури. Це положення є центральним для так званого гуманістично-аксіологічного підходу до культури, відповідно до котрого культура розуміється як світ втілених цінностей. Ось чому “сфера застосування поняття цінності – людський світ культури і соціальної дійсності” [15, с. 37]. Ціннісні орієнтації – це узагальнені уявлення людей про цілі і норми своєї поведінки, котрі втілюють історичний досвід і концентровано виражають зміст культури епохи, окремого суспільства і всього людства в цілому; це існуючі у свідомості кожної людини орієнтири, з якими вона узгоджує свої дії. У рамках даного підходу вдало розкривається питання про співвідношення цінностей і цілей: “Цінність першочергово є тим, що дає ідеальній (тобто реально ще не здійсненній) меті силу

впливу на спосіб і характер людської діяльності, себто спонукальну енергетику” [9, с. 35]. Отож бо саме ціннісна свідомість перебуває в основі цільових настановлень. “Цільове спричинення людської діяльності – це ціннісне спричинення. Цілі можуть впливати на людську діяльність не реально-каузально, а як ідеальні цінності, реалізацію яких людина вважає своєю насущною потребою чи повинністю” [17, с. 35].

П. Герстманн вказує на принципові розбіжності у природі елементів уявлень людини про своє майбутнє, з якого випливає і розбіжність у їх функціонуванні. Автор розрізняє у складі життєвого плану або у контексті стилів життя два типи цілей – кінцеві (ідеальні) і допоміжні (реальні, конкретні, проміжні). Кінцеві цілі – це ідеали, котрі розуміються як стабільні цінності. Реальні ж цілі характеризуються конкретністю і досяжністю, вони можуть змінюватися залежно від успіхів або невдач [21].

Очевидно, що уявлення про власне майбутнє пов’язане з цінностями. Ціннісні орієнтації за своєю природою є соціально-історичними і відіграють роль засобу залучення індивіда до соціального існування. Вони воднораз корелюють з уявленнями про сенс життя, котрі виконують функції підґрунтя розвитку особистості і становлять результат останнього [19]. Тому самовизначення фокусується в ціннісно-орієнтаційній сфері особистості, спрямовується потребою удосконалення значенневої системи, у якій центральне місце й посідає проблема сенсу життя, котра щораз розв’язується особою на засадах власного ментального досвіду.

Таким чином, реалізація людини в суспільстві як особистості протікає через самовизначення, заняття активної позиції стосовно вітакультурних цінностей і, як наслідок, через напрацювання змісту свого соціального життя. Особистісна ідентифікація та самовизначення мають ціннісно-сміслову природу, згідно з якою ціннісні орієнтації дають змогу проєктувати власні претензії і домагання на майбутнє. Ці узагальнення узгоджуються з пропонуваним М.М. Шибаєвою тлумаченням “самовизначення особистості в культурі та професійних домаганнях” [25, с. 42]. Так, дослідниця відзначає “важливість процесу самовизначення особистості в культурі задля виділення й обґрунтування для себе ціннісно-

сміслових засад власної життєвої концепції, а також вибору способів і форм її реалізації у практичній діяльності” [25, с. 103].

Роботи Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна, Л.І. Божович, Д.І. Фельдштейна переконують, що прагнення зайняти нову соціальну позицію характерне для всіх соціальних категорій. Специфіку варто шукати не у самім прагненні до віднаходження місця у суспільстві (тобто соціальної позиції), а в якісних особливостях тієї системи відносин, що складається між особою і суспільством. Відтак саме у пошуках змісту свого існування у найбільш загальній формі виявляється ціннісно-сміслова природа особистісного самовизначення. В. Франкл розглядає прагнення до пошуку і реалізації людиною змісту свого життя як вроджену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям, котра становить основу поведінки і розвитку людини [28].

Людське самовизначення задає особистісно значущу орієнтацію на досягнення суб'єктивно бажаного рівня у системі соціальних відносин і принципів, тобто програмує соціальне самовизначення, на засадах якого виробляються вимоги до обраної професійної сфери, здійснюється фахове становлення молодшої людини.

Отже, особистісне самовизначення має ціннісно-сміслову організацію, що сприяє активному обранню людиною своєї позиції щодо суспільно виробленої системи ціннісних орієнтацій й окресленню на цьому підґрунті змісту свого існування. Істотною особливістю особистісного і професійного самовизначення є їх зорієнтування у майбутнє, котре розподіляється на два види – значеннєве і тимчасове [23; 27].

ВИСНОВКИ

1. Основні підходи щодо розуміння природи цінностей та життєвих орієнтацій, що концептуально об'єднуються в аксіосферу особистості, можна поділити на декілька груп залежно від школи та наукової традиції, до якої приналежний дослідник. Психологія розглядає цінності як утворення Супер-Его – психічної інстанції, яка є носієм моральних, естетичних та ідеологічних вимог і виконує роль цензора. Оскільки становлення Супер-Его відбувається через подолання комплексу Едипа, тобто психічної амбівалентності щодо

соціального авторитету батька, то цінності можуть розглядатись як форма “інтеріоризованого соціального контролю” (Т. Шибутані). Репресії Супер-Его призводять до трансформації інстинктів, їх ушляхетнення, яке Фройд називає сублимацією. Отож, цінність – продукт сублимованого інстинкту, морального, естетичного та ідеологічного маскуванню тваринного ества людини, наслідок культурної невротизації. Ціннісний світ як світ сублимованих інстинктів означає насправді насмішку над біологією та фізіологією людини; це дещо надприродне, причетність до якого не може не закінчитися неврозом.

2. В когнітивній психології, з погляду теоретичного дослідження, цінності, норми поведінки і настановлення позначені неабияким інтересом завдяки концепціям А. Бека та Дж. Келлі. Перший говорить про автоматизовані думки як наслідок домінування у психічній сфері особи хибних базових послань. Неадаптивні когнітивні процеси випливають із таких базових засновків (цінностей), які є наслідком дитячих вражень та психопатологічного впливу сім'ї. Базові посланки, на переконання Бека, – це світоглядні конструкти, глибинні уявлення людини про себе та оточуючий світ, своєрідна життєва філософія людини, концентроване вираження її життєвого досвіду.

3. Подібну ж позицію займає і відомий психолог Дж.Келлі, в концепції якого поняття особистісного конструкта за своїм змістовним наповненням наближається до поняття “особистісного сенсу” О.М. Леонтьєва. Конструкт – прогностична модель, яка використовується особистістю для усвідомлення, інтерпретації, пояснення та передбачення досвіду. Якщо конструкт підтримує свої інтерпретативні, пізнавальні та прогностичні можливості, то він скоріше за все збережеться. Людина обирає те, що покращує структуру конструктів, і відкидає непрогностичні з позиції майбутнього цінності-конструкти, створюючи відповідну ієрархію конструктів, або, за Д. Узнадзе, – особистісних настановлень.

4. В гуманістичній психології типологія ціннісних орієнтацій співпадає із типологією потреб (за А. Маслоу), до яких виділяють вітально-біологічні вартості, вартості безпеки, ідентифікації, індивідуалізації, самоактуалізації.

5. В екзистенційно-феноменологічній концепції В. Франкла цінності поділяються на цінності досягнення, відношення і переживання. Перші є цілепохідними і визначаються ефективністю діяльності, ступенем адекватності мети та результату; другі відіграють роль настанов сприйняття унікальності іншого, а тому задіяні в комунікацію та діалог; треті відображають екзистенційно-афективну сторону особистості, її спроможність до життя за будь-яких обставин.

6. Складний механізм співвідношення соціальних цінностей особистості, зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки визначають особливості виникнення, напрямки і способи здійснення конкретних форм діяльності. Цінності і норми – це єдина система, що задає регуляційний простір поведінки людей і соціальних груп у суспільстві. Водночас вона постає як орієнтир під час ситуативного вибору способу дії, обстоювання ідеалів та уможливлення шляхів досягнення життєвих цілей.

7. Переконавання як регулятор поведінки формовується у вигляді усвідомлених цінностей, котрі реалізуються у соціально зорієнтованій діяльності. Воно, як і інші смислові утворення, спроможне бути тим морально-оцінковим остовом, завдяки якому людина усвідомлює результати своїх діянь та визначає повноту втілення її особистісних цінностей. Саме в такому психологічному сенсі переконавання і може розглядатися як одиниця світогляду і водночас як окрема регулювально-функціональна психосистема.

8. Формування професійної спрямованості психолога залежать багато в чому від суб'єктивних чинників – його розумової та соціальної зрілості, здатності конструктивно асимілювати цінності духовної культури, повноти осмисленні буденних ситуацій, а також від досконалості моральної свідомості та гармонійності системи її ціннісних орієнтацій. Відтак функціонування профспрямування головно пов'язане з лабільним умінням реалізувати потенціал на практиці.

1. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психологический журнал. – 1984. – Т.5, №5. – С. 63–70.

2. Ангуладзе Т.Ш. Проблема мотивации в теориях установки и деятельности // Развитие эргономики в системах дизайна. – Боржоми, 1979. – 234 с.

3. Арутюнян Л.А. Микросреда и трансформация общественных ценностей в ценностную ориентацию личности. – Ереван: Изд. пед. ун-та, 1979. – 123 с.

4. Асмолов А.Г. Мотивация // Краткий психологический словарь. – М., 1985.

5. Битянова Н.Р. Психология личностного роста. – Л.: Наука, 1995. – 187 с.

6. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, №5 – С. 38–44.

7. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. – М.: Политиздат, 1978. – 146 с.

8. Донцов А.И. О ценностных отношениях личности // Советская педагогика. – 1974. – №5. – С. 23–35.

9. Зейгарник Б.В., Братусь Б.С. Очерки по психологии аномального развития личности. – Г., 1980. – 242 с.

10. Зотова О.И., Бобнева М.И. Ценностные ориентации и механизмы социальной регуляции поведения // Методологические проблемы социальной психологии. – Вып. 2. – М.: Наука, 1975. – С. 31–39.

11. Карпенко З.С. Аксиопсихология личности. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998 – 216 с.

12. Кириллова Н.А. Ценностные ориентации в структуре интегральной индивидуальности старших школьников // Вопросы психологии. – 1999. – №4. – С. 29–37.

13. Кларин М.В. Метафоры и ценностные ориентации педагогического сознания // Педагогика. – 1997 – №1 – С. 34–39.

14. Кун М., Макпартленд Т. Эмпирическое исследование установок личности на себя // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А. Петровской. – М.: МГУ, 1984. – 239 с.

15. Кюрегян Э.А. О ценностно-ориентационном аспекте типологии личности // Образ жизни и ценностные ориентации личности / Отв. ред. Л.А.Арутюнян. – Ереван: Изд. пед. ун-та, 1979. – С. 97–104.

16. Лазарук А.Ф. Развитие ценностно-смысловой сферы особи за модульно-развивального навчання // Психологія і суспільство. – 2002. – №3–4. – С. 170–186.

17. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С. 15–26.

18. Марков М.С. Теория социального руководства: Пер. с болг. – М.: Прогресс, 1978. – 477 с.

19. Научитель Е.Д. Ценностные ориентации молодежи // Практическая психология и социальная работа. – 1999. – №3. – С. 36–38.

20. Патяева Е.Ю. Ситуативное развитие и уровни мотивации // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 14: Психология. – 1983. – №4.

21. Петрий П.В. Духовные ценности. – М.: Академия, 1998. – 114 с.

22. Полуэктова Н.М., Яковлева И.В. Проблемы диагностирования профессиональной пригодности к социальной работе // Вести СПбГУ. – 1999. – №3. – С. 47–58.

23. Филиппов А.А., Кондратьева Л.Л. Профессиональная ориентация и профессиональное самоопределение личности // Активность личности в общении и профессиональное самоопределение. – Л.: Прогресс, 1976. – С. 65–76.

24. Фурман А.В. Модульно-развивальное навчання: принципи, умови, забезпечення. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.

25. Шубаева М.М. Самоопределение личности в культуре как мировоззренческая проблема // Культура и мировоззрение. – Вып. 11. – Г., 1981.

26. Ядов В.А. (ред.) Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. – М.: Академия, 1979. – 84 с.

27. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии – М.: Наука, 1975. – С. 89–105.

28. Frankl V.E. The will to meaning. – N.Y., 1969.

29. Kluckhohn C. Values and Value Orientations in the Theory of Action // Toward a General Theory of Action /Ed. by T.Parsons, E.Shils. – Cambridge, 1951.– P. 46-71.

30. Morris C.W. Varieties of Human Value. – Chicago, 1956.

31. Rokeach M. Beliefs, Attitudes, and Values. – San Francisco, 1969.

32. Spranger E. Lebensformen. – Tuebingen, 1913.